

Byzantina Symmeikta

Vol 29 (2019)

BYZANTINA SYMMEIKTA 29

Βιβλιοκρισία: Κ. ΧΡΥΣΟΓΕΛΟΣ, Κωνσταντίνου Μανασσή Οδοιπορικών. Κριτική έκδοση-μετάφραση-σχόλια, Αθήνα 2017.

Θεοδώρα ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ

doi: [10.12681/byzsym.20748](https://doi.org/10.12681/byzsym.20748)

Copyright © 2019, Θεοδώρα Αντωνοπούλου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ Θ. (2019). Βιβλιοκρισία: Κ. ΧΡΥΣΟΓΕΛΟΣ, Κωνσταντίνου Μανασσή Οδοιπορικών. Κριτική έκδοση-μετάφραση-σχόλια, Αθήνα 2017. *Byzantina Symmeikta*, 29, 397–401. <https://doi.org/10.12681/byzsym.20748>

Κ. ΧΡΥΣΟΓΕΛΟΣ, *Κωνσταντίνου Μανασσή Οδοιπορικόν. Κριτική έκδοση - Μετάφραση - Σχόλια*, Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 2017, 236 σελ. ISBN 9786185139469

Ο Κωνσταντίνος Μανασσής, πολυγραφότατος λόγιος του δωδέκατου αιώνα, έχει ελκύσει και εξακολουθεί να ελκύει τους ερευνητές της βυζαντινής φιλολογίας. Το καλαίσθητο βιβλίο του Κ. Χρυσόγελου (στο εξής 'Χ.') για τον εν λόγω συγγραφέα αποτελεί τη δημοσίευση της επεξεργασμένης μορφής τής διδακτορικής του διατριβής, την οποία εκπόνησε υπό την εποπτεία του καθηγητή Ιωάννη Βάσση (2015, βλ. σ. 9). Προηγούνται ο πίνακας περιεχομένων, ο πρόλογος και οι συντομογραφίες (σσ. 7-10), και ακολουθεί το κύριο σώμα του βιβλίου, που δομείται σε δύο μέρη: την εκτενή Εισαγωγή (σσ. 13-98) και το κείμενο του *Όδοιπορικου* σε κριτική έκδοση με νεοελληνική πεζή μετάφραση (σσ. 101-153) και συνοδευόμενο από χρήσιμα σχόλια ποικίλου, φιλολογικού κυρίως, αλλά και ιστορικού περιεχομένου (σσ. 157-203). Το βιβλίο κλείνει με βιβλιογραφία (σσ. 205-224), τρία ευρετήρια, κυρίων ονομάτων, χωρίων και αξιοσημείωτων λέξεων με επισήμανση των «άπαξ λεγομένων» (σσ. 225-235), και τέλος, έναν χάρτη με τα τοπωνύμια που αναφέρονται στο ποίημα (σ. 236).

Το βιβλίο αποτελεί καλοδεχούμενη προσθήκη στη βιβλιογραφία της βυζαντινής ποίησης, που γνωρίζει ιδιαίτερη άνθηση τα τελευταία χρόνια, και αναδεικνύει τη στέρεη γνώση εκ μέρους του Χ. τόσο της ποίησης του δωδέκατου αιώνα όσο και της εκδοτικής μεθόδου των βυζαντινών ελληνικών κειμένων. Η επιλογή του συγκεκριμένου θέματος ως αντικείμενου της διατριβής και του βιβλίου υπήρξε ευτυχής, καθώς ήταν επιτακτική ανάγκη η νέα ενασχόληση με το *Όδοιπορικόν* υπό το πρίσμα νεότερων θεωρητικών προσεγγίσεων αλλά και για τον επανέλεγχο της καλής, πλην πεπαλαιωμένης έκδοσης του Κ. Ηορν (στην *BZ* 13 [1904]). Ο Χ. ανταποκρίνεται με επάρκεια και στα δύο ζητούμενα. Στην Εισαγωγή, πέραν του βίου και του έργου γενικά του Μανασσή και του ιστορικού

πλαisiού του *Όδοιπορικού* (κεφ. I-II), ασχολείται νηφάλια και σε δημιουργικό διάλογο με τη σύγχρονη διεθνή βιβλιογραφία με ειδικότερα λογοτεχνικά θέματα. Υποδεικνύει και αναδεικνύει ως χαρακτηριστική για το κείμενο την ειδολογική μείξη μεταξύ α) της ποίησης, β) της επιστολογραφίας (το έργο δηλαδή θεωρούμενο ως μια σειρά επιστολών), και ειδικότερα του επιστολικού *corpus* τής λεγόμενης «λογοτεχνίας της εξορίας» με την αρνητική της στάση προς τους «ξένους τόπους», εν προκειμένω ιδίως την Κύπρο, και γ) της λόγιας ερωτικής μυθιστορίας, κυρίως ως προς την έκφραση των συναισθημάτων και ειδικά της οδύνης του ποιητή (κεφ. III). Περαιτέρω, προβαίνει σε μια αξιόλογη αφηγηματολογική ανάλυση του ποιήματος, ενώ μελετά και το κοινό, τον τρόπο και τον τόπο εκτέλεσης του έργου (κεφ. IV-V). Η Εισαγωγή ολοκληρώνεται με πιο «παραδοσιακά» θέματα, και συγκεκριμένα με τη μετρική ανάλυση του κειμένου, τη μελέτη της χειρόγραφης παράδοσης, την παρουσίαση της παλαιότερης έκδοσης και των μεταφράσεων του έργου σε σύγχρονες γλώσσες, καθώς και με τις εκδοτικές αρχές (κεφ. VI-VII).

Στη νέα έκδοση, όπως και στην παλαιά, το κείμενο εκτείνεται σε 794 συνολικά δωδεκασύλλαβους στίχους κατανεμημένους στα τέσσερα βιβλία του έργου (I 336 στ., II 158 στ., III 106 στ., IV 194 στ. — Ας σημειωθεί ότι καθώς η αρίθμηση των στίχων δεν είναι συνεχής, θα διευκόλυνε τη χρήση της έκδοσης εάν αναφερόταν στον υπέρτιτλο κάθε σελίδας της όχι απλά «Όδοιπορικόν» αλλά και για ποιο βιβλίο πρόκειται). Τρία χειρόγραφα του τέλους του 13ου και των αρχών του 14ου αιώνα παραδίδουν το έργο, από τα οποία μόνο ένα, ο κώδικας V, διασώζει το πλήρες κείμενο, ενώ τα άλλα δύο περιέχουν περιορισμένα αποσπάσματα (κώδ. M στίχ. I 1-269, κώδ. C στίχ. III 1-43). Ο X. δεν δηλώνει αν εξέτασε τα χειρόγραφα *in situ* (από τον Πρόλογο συνάγεται μόνο χρήση φωτογραφικής αναπαραγωγής για τον C), ούτε περιλαμβάνονται στην περιγραφή τους κωδικολογικά στοιχεία από πρώτο χέρι, τα οποία θα μπορούσαν ίσως να δώσουν λύση σε ορισμένα προβλήματα που σημειώνονται, και με τον τρόπο αυτό είτε να διαφωτίσουν την παράδοση του κειμένου είτε να επηρεάσουν την έκδοση. Στη σ. 93 δίδεται το στέμμα που προκύπτει από την αντιβολή των χειρογράφων (για την οποία παρεμπιπτόντως χρησιμοποιείται ο ανεπαρκής όρος «σύγκριση» στη σ. 90· πβλ. και τον μη ακριβή όρο «σελίδα» για αναφορά στο φ. 292ν στη σ. 88). Ο X. συντάσσεται με την άποψη Horna ότι ο V παρέχει ελαφρώς μεταγενέστερη διασκευή, προερχόμενη όμως και αυτή από τον Μανασσή, και σωστά την προτιμά ως βάση της έκδοσης (σσ. 92, 96-97). Οι διαφορετικές ωστόσο εκδοχές χωριών του πρώτου βιβλίου που παρέχουν τα χειρόγραφα V και M, τυπώνονται ορθώς σε παράλληλες στήλες, χωρίς να

κατασκευάζεται κείμενο με συνδυασμό των δύο (όπως αντιθέτως κάνει ο Horra). Το πρωτότυπο κείμενο συνοδεύεται από το αναμενόμενο κριτικό υπόμνημα και ένα προσεγμένο και λιτό υπόμνημα πηγών.

Η νέα έκδοση αναγνωρίζει με συστηματικό και αξιέπαινο τρόπο τις οφειλές της στην έκδοση Horra καθώς και σε μεταγενέστερους φιλόλογους που έχουν προτείνει διορθώσεις. Επιπλέον, ο Χ. παρουσιάζει τη δική του άποψη τόσο σε θεωρητικά θέματα εκδοτικής πρακτικής όσο και σε επί μέρους χωρία. Ειδικότερα, είναι πολύ ευπρόσδεκτη η συστηματική και διαφωτιστική μελέτη του μέτρου: προσωδία («ποσότητα φωνηέντων»), παύσεις («τομές»), τονισμός του στίχου, διαπίστωση ανυπαρξίας διασκελισμών. Σε σχέση με την ανάλυση αυτή, καλό θα ήταν να καταγράφονταν όλοι (και όχι μόνο ενδεικτικά) οι στίχοι που θεωρητικά θα μπορούσαν να έχουν «τομή» είτε μετά την πέμπτη είτε μετά την έβδομη συλλαβή και για τους οποίους προτιμάται η μια ή η άλλη παύση, γιατί μόνο έτσι μπορεί να ελεγχθεί εύκολα η ορθότητα των ποσοστών που δίδονται (σσ. 80-81), χωρίς να χρειάζεται ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης να εξετάσει τους στίχους έναν προς έναν¹. Επιπλέον, θα μπορούσε να επισημανθεί ο χειρισμός της χασμωδίας από τον Μανασσή [για την αποφυγή της οποίας βλ. Horra, *BZ* 13 (1904), 322]. Σε αντίθεση με τον Horra, ορθώς επιλέγεται η οξεία αντί της περισπωμένης, δηλαδή ο μετρικός αντί του γραμματικού τόνου, στην προτελευταία συλλαβή του στίχου, σε συμφωνία με τη χειρόγραφη παράδοση (σελ. 83-84)². Όσο για τις λοιπές εκδοτικές αρχές, στον τονισμό ορθώς πάλι προτιμάται η προσέγγιση της αποδοχής της μεσαιωνικής πρακτικής, ιδίως σε σχέση με τα εγκλιτικά, που συνδέεται με την προφορά. Οφείλουμε σχετικά να παρατηρήσουμε ότι η απώλεια τόνου στην περίπτωση μονοσύλλαβου εγκλιτικού μετά από προπερισπώμενη λέξη (σ. 97) είναι πολύ συνηθισμένη στην υμνογραφία. Επιπλέον, ενώ σημειώνεται ότι «σε εκείνες τις περιπτώσεις όπου τα δύο βασικά χειρόγραφα δεν συμφωνούν ως προς την έγκλιση τόνου, η επιλογή της οριστικής γραφής εναπόκειται στην κρίση του εκδότη», μόνο μία τέτοια περίπτωση διαφωνίας αναφέρεται (βλ. σ. 98, σημ. 324 για τον στ. I 25), που αφορά μάλιστα σε προπαροξύτονη λέξη και θα μπορούσε να οφείλεται σε λάθος του αντιγραφέα. Δεν είναι πάντοτε σαφής η εκδοτική επιλογή στην

1. Βλ. π.χ. τη μετρική ανάλυση των παύσεων και του σχετικού τονισμού σε Τ. ΑΝΤΟΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Mercurii grammatici Opera iambica* (Brepols Publishers: *Corpus Christianorum. Series Graeca*, 87), Turnhout, 2017, σσ. L-LII.

2. Βλ. ΑΝΤΟΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Mercurii grammatici Opera iambica*, σ. XLIX.

περίπτωση του συνδέσμου δέ, όταν λειτουργεί ενάντια στους σχολικούς κανόνες ως εγκλιτικό, καθώς υιοθετείται στην έκδοση η έγκλισή του στον V όταν προηγείται περισπώμενη λέξη (σ. 98), αλλά όχι οξύτονη (βλ. κριτικό υπόμνημα στους στ. I 51 και 68). Επίσης, θα μπορούσε να ελεγχθεί το κατά πόσο ο διαφορετικός του αναμενόμενου τονισμός του τέ και του δέ συνδέεται με τον τονισμό του στίχου. Καλό, τέλος, θα ήταν να υπήρχε και αναφορά στον τρόπο χειρισμού των συμπλεγμάτων λέξεων που εμφανίζονται ως μία λέξη στα χειρόγραφα αλλά χωρίζονται στην έκδοση (βλ. π.χ. II 31).

Σε γενικές γραμμές ο εκδότης κρατά τις διορθώσεις του Horgna, λαμβάνει υπόψιν μεταγενέστερες διορθώσεις, επιφέρει ο ίδιος ορισμένες διορθώσεις και βελτιώνει τον τονισμό, με αποτέλεσμα ένα συνολικά καλύτερο κείμενο. Επιμέρους αντιρρήσεις μπορεί να έχει κανείς, όπως είναι σύνηθες στις εκδόσεις. Για παράδειγμα, η διόρθωση του I 126 *παρ' αὐτῶ* αντί του παραδεδομένου *παρ' αὐτῶ* δεν είναι απαραίτητη αφού το *αὐτὸς* μπορεί να λειτουργήσει αυτοπαθητικά· στο I 153 υιοθετείται η εκ πρώτης όψης καλή από μετρική άποψη πρόταση του Horgna *Οἰκίσκος ἦν τις* αντί της γραφής του M *οἰκίσκος τίς ἦν*, χωρίς ωστόσο αυτό να είναι απαραίτητο, καθώς ο συνδυασμός ζ τ, που περιλαμβάνει ημίφωνο, μπορεί να λειτουργήσει στα μεσαιωνικά ποιητικά κείμενα ως επέκταση της εξαίρεσης *muta cum liquida*³ στην περίπτωση αυτή η παύση μετά την πέμπτη συλλαβή (*ἦν*) θα είναι οξύτονη αντί για παροξύτονη. Ανάλογη είναι και η περίπτωση του III 106 *βλέψαμι, καλλίφωτε, τὰ πρόσωπά σου*, όπου υιοθετείται πάλι για μετρικούς λόγους η διόρθωση Horgna, αντί της ορθής και καλύτερης νοηματικά γραφής *τὸ πρόσωπόν σου* του κώδικα, όπου πρέπει να θεωρηθεί ότι χάρη στον συνδυασμό των ημιφώνων ν σ η προηγούμενη συλλαβή παραμένει βραχεία. Κατά τ' άλλα, στο κριτικό υπόμνημα θα περιέμενε κανείς να προηγείται συστηματικά η γραφή που υιοθετείται (αντ' αυτού, βλ. π.χ. I 151 και 152, III 51). Τα βιβλικά χωρία θα μπορούσαν να υποδεικνύονται με πλάγιους χαρακτήρες, όπως συμβαίνει συχνά σε σύγχρονες εκδόσεις, προς διευκόλυνση, και όχι απόσπαιση της προσοχής του αναγνώστη.

Πρέπει να επαινεθεί η μετάφραση, η οποία είναι καμωμένη με γνώση και ευαισθησία και θα συμβάλει αναμφισβήτητα στην αναγνωσιμότητα και διάδοση του κειμένου του Μανασσή στις μέρες μας. Τα σχόλια έρχονται να συμπληρώσουν την έκδοση και μετάφραση με την επεξήγηση των εκδοτικών και μεταφραστικών επιλογών του εκδότη καθώς και με την παρουσίαση όχι μόνο πηγών αλλά και

3. Βλ. ANTONOPOULOU, *Mercurii grammatici Opera iambica*, σ. XLVIII.

παραλλήλων χωρίων.

Στα θετικά του βιβλίου ανήκει και η τυπογραφική επιμέλεια, καθώς τα τυπογραφικά σφάλματα είναι ελάχιστα (π.χ. σ. 19 το ορθό είναι ZwikliNski, και σ. 211 urbaneR). Στη Βιβλιογραφία θα ήταν προτιμότερο να υπήρχε διαχωρισμός των πρωτογενών πηγών από τη δευτερεύουσα βιβλιογραφία. Επ' ευκαιρία, στις σελ. 195 και 221 αντί για τη συντομογραφία *Ἐθνικῶν* θα ήταν προτιμότερο να γραφεί *Ἐκ τῶν Ἐθνικῶν* για την *Ἐκφρασιν* του Ιωάννη Φωκά θα ανέμενε κανείς παραπομπή στην έκδοση J. Τροϊκκι, Πετρούπολη 1889. Στο Ευρετήριο πηγών, σ. 229, λείπει η αναφορά στον Ψελλό που επισημαίνεται στον στ. III 103.

Βασική συνεισφορά του βιβλίου του κ. Χρυσόγελου, πέραν της προσεγμένης μελέτης του κεμένου, είναι η πραγματικά νέα έκδοση του *Ὀδοιπορικοῦ*, η οποία αντικαθιστά πλέον την παλαιότερη και θα αποτελέσει σημείο αναφοράς στο μέλλον για το συγκεκριμένο κείμενο. Ορισμένες παρατηρήσεις που αναφέρθηκαν δεν υποσκάπτουν σε καμία περίπτωση τη συνολική θετική εικόνα.

ΘΕΟΔΩΡΑ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών